

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТІСНОГО ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PERSONAL ALIENATION OF THE ELDERLY

У статті описано результати емпіричного дослідження структурних компонентів особистісного відчуження людей похилого віку. Проаналізовано основні концепції соціального відчуження та виділено основні критерії його виникнення. Визначено сутність особистісного відчуження людей похилого віку як складного процесу поступового руйнування (зменшення) соціально-психологічних контактів між особистістю й оточуючим її соціумом, що супроводжується підвищеною тривожністю, переживанням самотності, соціальною дистантністю, низькою самооцінкою, схильністю до самозвинувачення, проблемами в міжособистісному спілкуванні, внутрішньоособистісним конфліктом між усвідомленням своєї ізольованості, недовірою, очікуванням негативного ставлення до себе з боку інших людей і потребою в опорі, захисті, соціальній підтримці. Установлено особливості впливу особистісного відчуження на втрату суб'єктності людьми похилого віку й визначено соціально-психологічні чинники виникнення особистісного відчуження в людей похилого віку, серед яких провідними є зміна соціального статусу, збільшення кількості незайнятого часу, зменшення або ж руйнування соціальних контактів, зниження рівня соціальної активності. Розкрито соціальні та психологічні чинники особистісного відчуження, до соціальних чинників зараховані відмова від участі в справах соціуму, зниження соціальної відповідальності й соціальна дистантність. До психологічних чинників особистісного відчуження ввійшли відособленість, дезадаптивність, послідовність у досягненні цілей, життєві цілі, інтерес до життя, усвідомлена самотність, емоційне неприйняття сучасного, негативна оцінка минулого і тривожність. Здійснено факторний аналіз соціальних і психологічних чинників особистісного відчуження людей похилого віку. Визначено та інтерпретовано основні компоненти особистісного відчуження людей похилого віку.

Ключові слова: відчуження, особистість, похилий вік, фактор, літні люди, самотність, спілкування, старість, міжособистісна взаємодія, ізоляція.

The article describes the results of an empirical study of the structural components of personal alienation of the elderly. The basic concepts of social alienation are analyzed and the main criteria of its emergence are highlighted. The essence of personal alienation of the elderly as a complex process of gradual destruction (reduction) of socio-psychological contacts between the individual and the surrounding society, accompanied by increased anxiety, loneliness, social distance, low self-esteem, propensity to self-blame, internal problems, conflict between awareness of their isolation, distrust, expectation of negative attitudes towards themselves by other people and the need for support, protection, social support. Personal alienation is negatively experienced by the individual on a deeply emotional level. The peculiarities of the influence of personal alienation on the loss of subjectivity in the elderly are established and the socio-psychological factors of personal alienation in the elderly are determined, among which the leading ones are the change of social status, increase of unemployed time, reduction or destruction of social contacts. activity. The article reveals the social and psychological factors of personal alienation, social factors included: refusal to participate in society, reduction of social responsibility and social distance. The psychological factors of personal alienation included: isolation, maladaptation, consistency in achieving goals, life goals, interest in life, conscious loneliness, emotional rejection of the present, negative assessment of the past and anxiety. The factor analysis of social and psychological factors of personal exhaustion of elderly people is carried out. The main components of personal alienation of the elderly are identified and interpreted.

Key words: alienation, personality, old age, elderly people, loneliness, communication, aging, interpersonal interaction, isolation.

УДК 316.621

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.47>

Подорожний В.Г.

асистент кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. У сфері аналізу соціального складника трансформаційних перетворень в Україні особливої значущості набувають дослідження тих соціально-психологічних чинників та обставин, які дезадаптують людину, перешкоджають її гармонійній життєдіяльності в суспільстві. Реалії сьогодення вказують на те, що особливо актуальним є вивчення проблем людей похилого віку, які мають глибинні соціально-психологічні причини і тривалий характер. Нова суспільна реальність доводить, що інноваційні технології, техніка й інші прояви прогресу не можуть

усунути проблему особистісного відчуження людей похилого віку, а, навпаки, лише заострюють її. Виникнення особистісного відчуження в людей похилого віку в більшості ситуацій викликано виходом на пенсію та збільшенням кількості незайнятого часу, обмеженістю та якістю міжособистісних зв'язків, зміною соціального і трудового статусів, зниженням адаптивного потенціалу особистості тощо. З огляду на вищезазначене, проблема дослідження соціально-психологічних чинників особистісного відчуження людей похилого віку набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття відчуження з'явилося та вивчалось в руслі філософії (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, К. Маркс, Л. Фейербах, М. Гесс та ін.). Відчуження розглядалося як процес деіндивідуалізації соціальних відносин, який виникав у зв'язку з передачею державі прав особистості. Г. Гегель трактував відчуження через специфічне ставлення людини до створеної нею реальності в умовах буржуазного правового суспільства. Л. Фейербах розглядав релігію як відчуження суті людини, причина якого криється в психологічних станах залежності й страху.

Соціологічний підхід до дослідження особистісного відчуження розкрито в роботах (Е. Дюркгейма, Ф. Тенніса, О. Шпенглера, М. Вебера, Г. Зіммеля, Р. Мертона, Г. Маркузе та ін.). Видатний соціолог Е. Дюркгейм указує на втрату членами індустріального суспільства відчуження єдності та зростання в них індивідуалізму. Г. Зіммель, у свою чергу, акцентував увагу на інтелектуалізації суспільного життя й відчуженні індивіда від соціальних і культурних новоутворень. М. Вебер особливу увагу приділяв бюрократизації соціальної організації, що супроводжується втратою людини її індивідуальної свободи.

Психологічний аспект відчуження розкрито в дослідженнях Е. Фромма, К. Ясперса, М. Хайдеггера, М. Сімена, Дж. Рея, С. Мадді, З. Фрейда, С. Рубінштейна, А. Леонтьєва, Д. Леонтьєва, К. Абульханової-Славської. Видатний представник франкфуртської школи та гуманістичного психоаналізу Е. Фромм уважав відчуження головним фактором капіталістичного суспільства, якого ніколи не існувало раніше [4]. За К. Ясперсом, технічне відчуження стало центральним тому, що техніка все більше заповнює предметне буття людини. Він наголошував, що вихід лежить у площині розвитку комунікації, в індивідуальному та інтимному спілкуванні, протистоянні будь-якому фанатизму. У свою чергу, розрізняючи «справжнє» та «несправжнє» буття, М. Хайдеггер розглядає відчуження як форму існування людини в знеособленому світі повсякденності. За М. Сіменом, відчуження – це стан індивіда в суспільстві, який характеризується соціальною ізольованістю, іноді самовідстороненням, апатією до соціального буття [3]. Проблема особистісного відчуження не є новою для психологічної науки. Розглянута категорія активно вивчається, проте чіткої структури соціально-психологічних компонентів особистісного відчуження людей похилого віку виділено не було.

Постановка завдання. Мета статті – описати результати емпіричного дослідження структурних компонентів особистісного відчуження людей похилого віку; проаналізувати

основні концепції соціального відчуження та виділити основні критерії його виникнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відчуження є загальною характеристикою суспільства, яка визначає відірваність його членів один від одного й від суспільства загалом. Зокрема, Е. Дюркгейм та Ф. Тенніс акцентують увагу на втраті членами індустріального суспільства відчуження спільності, зростанні в них індивідуалізму, на відміну від представників традиційного суспільства. Цей підхід ліг в основу розвитку концепції аномії, що описує стан відчуження, породженого індустріалізацією [1]. За О. Шпенглером, відчуженість наростає по мірі перетворення культури в цивілізацію, у якій господарює бездушний інтелект, безособистісні форми соціальних зв'язків, котрі пригнічують творче начало особистості. Аналогічні процеси описав й М. Вебер, який приділив особливу увагу формалізації соціальної організації, її бюрократизації, що супроводжувалася втратою людини її індивідуальної свободи. Г. Зіммель акцентував увагу на інтелектуалізації суспільного життя й відчуженні індивіда від соціальних і культурних утворень, його переході в раціональну одиницю вимірності. Р. Мертон розвинув концепцію аномії Е. Дюркгейма та використав її для аналізу відхилень у поведінці (девіантної поведінки). Веберівська теорія отримала друге життя в працях представників франкфуртської школи [2]. Франкфуртська школа вбачає причину відчуження в домінуванні раціональності, яка стала ідеологією панування людини й над природою, і над людиною. Шлях подолання відчуження представники школи бачили в поширенні такого світогляду, який був би заснований на критичному мисленні та викривав би різні форми хибної свідомості. Екзистенціалісти розглядали головним джерелом відчуження перетворення техніки в самостійну силу, яка існує за власними законами. Вивчаючи «справжнє» та «несправжнє» буття, М. Хайдеггер розглядає відчуження як форму існування людини в знеособленому світі повсякденності. На його думку, відчуженість проявляється у виконанні індивідом соціальних ролей, у підкоренні його суспільним нормам поведінки, мисленні, мові [6]. На соціальний складник відчуження звертали увагу В. Hancock і P. Sharp, які досліджували взаємозв'язок відчуження, задоволеності життям і структури суспільства. Науковці зазначають, що відчуження, принаймні частково, є суспільною функцією й залежить від задоволеності життям. Високий рівень задоволеності життям і суспільний статус значно рідше сприяють виникненню відчуження. Однак висока оцінка задоволеності життям і низький соціальний статус більшою мірою сприяють розвитку від-

чуження, ніж низький рівень задоволеності життям і високий соціальний статус. На думку вчених, генезис проблеми особистісного відчуження особливо для людей похилого віку полягає в обмеженнях, які висуває умовно сформована структура суспільства.

У свою чергу, низка науковців трактує відчуження виключно з психологічного погляду і стверджує, що це поняття має мало спільного із соціальною структурою суспільства [5]. Психологічний аналіз цього феномена змушує змістити центр уваги з особливостей соціальної взаємодії відчуженої особистості на її внутрішній світ. За М. Сименом, відчуження – це стан індивіда в суспільстві, який характеризується соціальною ізоляцією, іноді самовідстороненням, апатією до соціального буття [3]. Проте відчуження не завжди може супроводжуватися соціальною ізоляцією особистості. Можна перебувати серед людей, взаємодіяти з ними й водночас відчувати себе безсилим, психологічно відокремленим, непричетним до того, що відбувається. Ця проблема загострюється відчуттям втрати своєї індивідуальності, усвідомленням внутрішньої самотності в суспільстві й водночас залежності від нього. Ситуація відчуження суттєво трансформує рівень самооцінки особистості, адаптивні можливості психіки, комунікативні здібності, світосприйняття, життєвий досвід, сприйняття особистості оточенням. Перебуваючи в процесі особистісного відчуження, особистість переживає перебудову багатьох базисних психологічних конструктів. Іншим психологічним конструктом, на який впливає відчуження, як уважає І. Мілюска, є процес самоідентифікації. Людина є складником і частиною суспільства, тому тільки через суспільну взаємодію вона може проявити себе, реалізувати свій інтелектуальний, творчий потенціал, набути життєвого досвіду. М. Кордуелл, говорячи про відчуження людей похилого віку, подає таке трактування: відчуження – це поступове заглиблення в себе та відхід від справ зовнішнього світу, які супроводжують природний процес старіння; факт відчуження особистості від суспільства, його проблем і шаленого ритму життя є гармонійним і цілком виправданим із морально-етичного погляду [3]. Отже, часткова або повна соціальна ізоляція сприймається як закономірний крок онтогенезу. Феномен відчуження як втрата сенсу життя розглядається в роботах А. Леонт'єва, С. Рубінштейна та їхніх послідовників (Д. Леонт'єва, К. Абульханової-Славської та ін.). Так, А. Леонт'єв називає відчуженою таку діяльність, у якій збережено лише спонукальні мотиви, а С. Рубінштейн підкреслює можливість подолання відчуження ідеалу шляхом його реалізації, що призводить до подолання відчуження людини від

людини й до автентичного життя. В екзистенціальній психології поняття відчуження добре співвідноситься з поняттям екзистенціального вакууму (В. Франкл) і використовується в роботах такими науковцями, як Е. ван Дорцен, А. Ленглі та ін. С. Мадді, спираючись на роботи Ж.-П. Сартра й Е. Фромма, описує відчуження як екзистенціальне нездужання, сутність якого полягає у відмові людини від творчого вибору на користь невизначеності, пов'язаної зі здійсненням унікального сенсу власного життя, у результаті чого остання набуває конформістського характеру, стає здійсненням біологічних потреб і соціальних ролей. З. Фрейд пов'язував феномен відчуження з патологічним розвитком особистості, для якої соціальна культура є чимось далеким, ворожим її природному середовищу. Самовідчуження, за З. Фрейдом, призводить або до невротичної втрати власного «Я» – деперсоналізації, або до втрати почуття реальності навколишнього світу – дереалізації. Основними психологічними ознаками відчуження у світосприйнятті сучасної людини є відчуття безсилля перед долею; розуміння відсутності сенсу існування, неможливості досягти якими-небудь діями очікуваний результат; сприйняття навколишнього середовища як світу, де не виконуються взаємні соціальні зобов'язання, зруйнована інституціалізована культура; відчуття самотності й виключності людини з наявних соціальних зв'язків; відчуття втрати «справжнього Я», самовідчуження [7]. Про відчуження свідчить і низка суб'єктивних феноменів: незадоволеність життям загалом або його окремими сферами, переживання безсилля, аномія, нігілізм або цинізм щодо суспільних цінностей, переживання ізоляції, відчуття втрати сенсу. Власне поняття «сенсу» дає змогу пояснити спектр когнітивних, емоційних і поведінкових феноменів, традиційно пов'язаних із відчуженням.

Теоретичний аналіз підходів до трактування феномена відчуження та емпіричне дослідження особливостей особистісного відчуження людей похилого віку дали можливість виокремити фактори, що сприяють виникненню й розвитку особистісного відчуження в людей похилого віку. На основі цих розробок і розвідок нами побудована модель виникнення особистісного відчуження в людей похилого віку, представлена на рис. 1.

У моделі відображено специфічні для людей похилого віку соціально-психологічні проблеми: зміну соціального статусу, збільшення кількості незайнятого часу, зменшення або ж руйнування соціальних контактів і зменшення соціальної активності. Указані чинники посилюються фізіологічними особливостями цього вікового періоду та спричиняють пере-

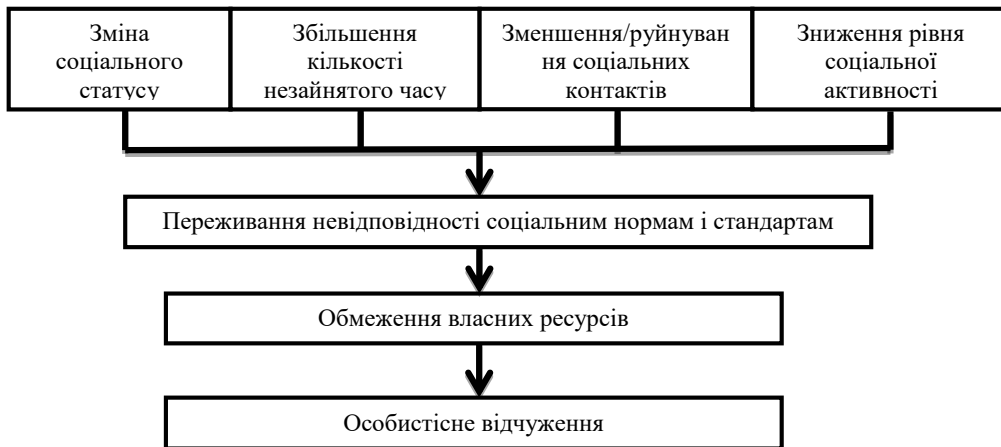

Рис. 1. Модель виникнення особистісного відчуження людей похилого віку

живання невідповідності соціальним нормам і стандартам. Невідповідність соціальним нормам, у свою чергу, спричиняє глибокі психологічні зміни в структурі особистості людини похилого віку (замкнутість, надмірна тривожність, зокрема, за своє здоров'я, недовірливість, підозрілість, часом невластива раніше агресивність), що призводить до неусвідомлюваного прояву обмежень у власних можливостях і ресурсах: «Я стомився чи стомилася», «Мені потрібно відпочити», «Я того вже не зможу», «Мені не вистачить сил», «Я не встигаю» тощо. Унаслідок соціальних, психологічних і фізіологічних вікових змін за умов зниженої адаптивності, коли пристосуватися до нових умов складно, людина похилого віку, часто не помічаючи того, починає обмежувати свою активність, поступово втрачаючи зв'язки та суб'єктність, що, у свою чергу, призводить до виникнення особистісного відчуження.

Особистісне відчуження людей похилого віку розглядається нами як складний процес поступового руйнування (зменшення) соціально-психологічних контактів між особистістю й оточуючим її соціумом, що супроводжується підвищеною тривожністю й переживанням самотності, соціальною дистантністю, низькою самооцінкою і схильністю до самозвинувачення, проблемами в міжособистісному спілкуванні, внутрішньоособистісним конфліктом між усвідомленням своєї ізолюваності, недовірою, очікуванням негативного ставлення до себе з боку інших людей і потребою в опорі, захисті й соціальній підтримці – з іншого.

Детальний аналіз кожного з аспектів дав змогу виділити соціальні та психологічні чинники, які розкривають специфіку й особливості процесу відчуження особистості в похилому віці. До соціальних чинників ми зараховуємо відмову від участі в справах соціуму, зниження соціальної відповідальності й соціальну дистантність. До психологічних чинників особи-

стісного відчуження належить відособленість, дезадаптивність, послідовність у досягненні цілей, життєві цілі, інтерес до життя, усвідомлена самотність, емоційне неприйняття сучасного, негативна оцінка минулого і тривожність.

Виділені соціальні та психологічні чинники лягли в основу розробки структурної моделі особистісного відчуження людей похилого віку, яка представлена на рис. 2.

Аналізуючи представлену структурну модель особистісного відчуження людей похилого віку, варто відзначити, що сукупність і взаємовплив соціальних і психологічних чинників особистісного відчуження призводить до втрати суб'єктності людьми похилого віку, що є особливо важливим для організації та освоєння свого життєвого простору. Утрата суб'єктності спричинює скорочення соціальних контактів, що, у свою чергу, підсилює можливість виключення з груп і зменшення спілкування. Скорочення соціальних контактів людей похилого віку призводить до психологічного відчуження, яке, перебуваючи в тісному взаємозв'язку з особистісним відчуженням, посилює переживання негативних психоемоційних станів досліджуваних.

Емпіричне дослідження виділених соціальних і психологічних чинників дало можливість описати фактори, які найбільше впливають на переживання особистісного відчуження людьми похилого віку. На етапі емпіричного дослідження нами виявлена вибірка людей похилого віку, що переживають особистісне відчуження. Відібрано 67 досліджуваних, які внаслідок переживання особистісного відчуження переживають негативні психоемоційні стани. Важливим етапом емпіричного дослідження стала факторизація вихідних даних з метою виявлення структури особистісного відчуження людей похилого віку. Вихідним емпіричним фактом для факторизації даних стали соціальні та психологічні чинники.

Факторизація методом головних компонентів (Principal Components) з наступним варимакс-обертанням із нормалізацією Кайзера (Varimax normalized) матриці соціальних і психологічних чинників дала змогу отримати факторну модель характеристик (інтегральних особистісних факторів) особистісного відчуження людей похилого віку (таблиця 1).

Як видно з таблиці, перший фактор пояснює 24,2% дисперсії ознак з найбільшою факторною вагою. До цього фактора ввійшли такі соціальні та психологічні чинники:

– «емоційний комфорт» (0,766) – відображає психологічний чинник «емоційне неприйняття сучасного», що визначається емоційною комфортністю, тобто наскільки людина похи-

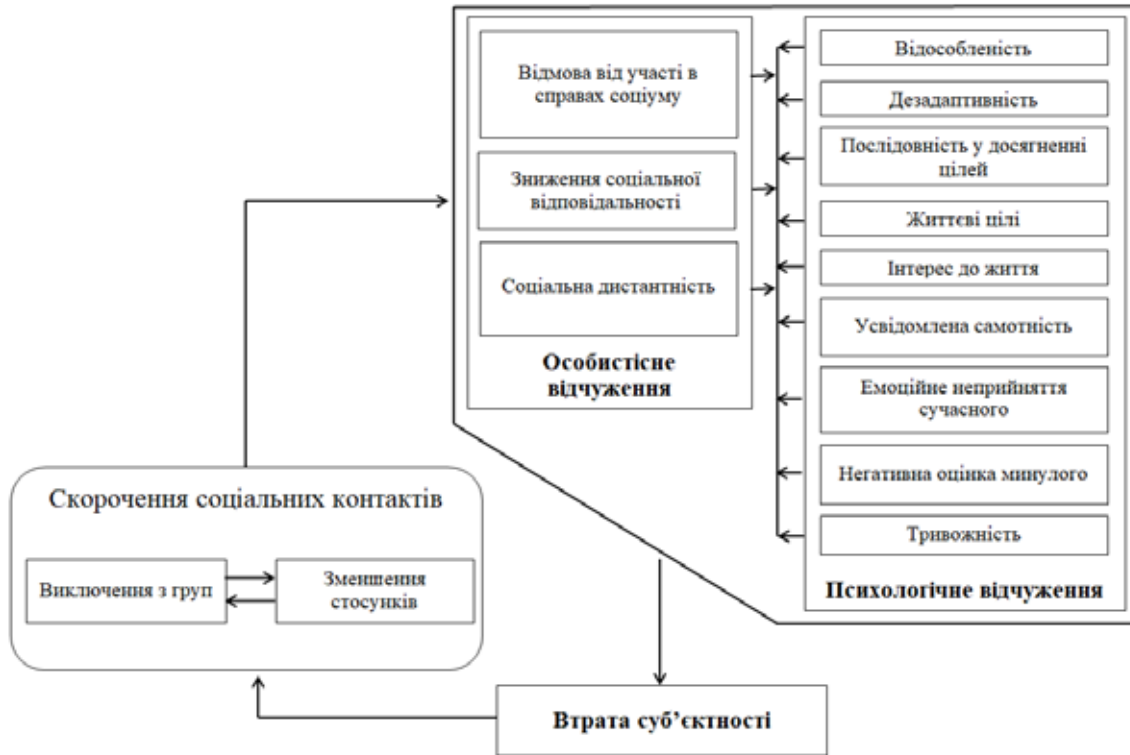

Рис. 2. Структурна модель особистісного відчуження людей похилого віку

Таблиця 1

Повернута матриця компонентів особистісного відчуження людей похилого віку

	Компонент		
	1	2	3
Емоційний комфорт	,766	,199	-,030
Дифузна	,734	-,001	,058
Тривожність	,686	-,087	,358
Результат життя	,626	-,125	,109
Шкала суб'єктивного благополуччя	,575	-,230	-,329
Шкала суб'єктивного переживання самотності	,507	-,378	-,032
Цілі життя	-,192	,770	-,037
Інтерес до життя	-,080	,751	,084
Відчужена	-,079	,674	,486
Загальний фон настрою	,144	,498	-,077
Сума ІЖЗ	-,155	,460	-,059
Знеособленість	-,042	-,260	,258
Методика суб'єктивного відчуття самотності	-,007	,204	,712
Послідовність у досягненні цілей	,199	-,160	,710
Комунікабельність	,471	-,252	,634
Адаптивність	,297	-,412	-,454

лого віку емоційно комфортно переживає свій новий соціальний статус і становище;

- «дифузна самотність» (0,734) – характеризує зниження соціальної відповідальності, переживання зниження почуття власної значимості, потреби, функціональності як члена суспільства, як наслідок, переживання самотності;

- «тривожність» (0,686) – характеризує рівень і переживання тривожності людьми похилого віку;

- «результат життя» (0,626) – «негативна оцінка минулого», тобто задоволеність людини похилого віку прожитою частиною життя, оцінка пройденого нею відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивним та осмисленим воно було;

- «шкала суб'єктивного благополуччя» (0,575) – якість емоційних переживань суб'єкта в діапазоні від оптимізму, бадьорості й впевненості в собі до пригніченості, дратівливості й відчуття самотності;

- «шкала переживання самотності» (0,507) – поведінка людини похилого віку, коли через власні суб'єктивні переконання літня людина відмовляється від виконання частини або ж усіх покладених на неї соціальних ролей.

Узагальнивши соціальні та психологічні чинники, що ввійшли до першого фактора, можна виділити спільну особливість: усі вони тією чи іншою мірою характеризують емоційну сферу особистості. Отже, змістовно узагальнюючи чинники, які ввійшли до першого фактора, ми інтерпретуємо його як «емоційний компонент особистісного відчуження».

Другий фактор, пояснюючи 21,3% дисперсії ознак, має такий склад:

- «цілі життя» (0,770) – цілеспрямованість особистості й наявність або відсутність у її житті цілей у майбутньому, які в похилому віці будуть надавати життю осмисленості, спрямованості й хоча й тимчасової, але перспективи;

- «інтерес до життя» (0,751) – ступінь ентузіазму, захопленого ставлення до звичайного повсякденного життя;

- «відчужена самотність» (0,674) – когнітивне усвідомлення власної самотності, яке проявляється в збудливості, тривожності, циклотимності характеру, низькій емпатії та протисторстві в конфліктах;

- «загальний фон настрою» (0,498) – рівень оптимізму й задоволеності життям;

- «сума ІЖЗ» (0,460) – загальне уявлення людини про психологічний комфорт.

Узагальнивши зміст психологічних чинників, що ввійшли до другого фактора, констатуємо, що більшість із них тією чи іншою мірою характеризують усвідомлення та розуміння власних життєвих результатів, станів і позицій. Отже, змістовно узагальнюючи психологічні чинники, які ввійшли до другого фактора,

ми інтерпретуємо його як «когнітивний компонент особистісного відчуження».

Третій фактор пояснює 15,8% дисперсії ознак. Зміст цього фактору визначають:

- «методика суб'єктивного відчуття самотності» (0,712) – рівень самотності, а саме те, наскільки людина відчуває себе самотньою;

- «послідовність у досягненні цілей» (0,710) – спрямованість людини похилого віку на досягнення цілей або ж на пасивне примирення із життєвими невдачами, покірне прийняття всього того, що приносить життя;

- «комунікабельність» (0,634) – здатність людини до спілкування, до встановлення соціальних зв'язків, контактів, до плідної взаємодії з іншими людьми;

- «адаптивність» (-0,454) – природжена та набута здатність до адаптації, тобто пристосування до всієї багатоманітності життя за будь-яких умов.

Отже, з урахуванням узагальнень, зроблених у ході змістової інтерпретації соціальних і психологічних чинників, що ввійшли до третього фактору, ми інтерпретуємо його як «поведінковий компонент особистісного відчуження».

Підводячи підсумки, зазначимо, що результати факторного аналізу дали змогу виділити компонентну модель факторів особистісного відчуження людей похилого віку, структуру якої визначають «емоційний компонент особистісного відчуження», «когнітивний компонент особистісного відчуження» та «поведінковий компонент особистісного відчуження». Виділені компоненти характеризують специфіку й особливості особистісного відчуження людей похилого віку.

Висновки з проведеного дослідження.

Відчуження людей похилого віку характеризується почуттям відірваності від соціального середовища й невдоволення цим; відчуттям морального занепаду в суспільстві; почуттям безсилля перед обличчям усемогутніх соціальних інститутів; відособленістю, дегуманізованістю великих, забюрократизованих соціальних організацій тощо.

Особистісне відчуження людей похилого віку має соціальну природу та походження й відображається в психологічній сфері особистості. Виділені на основі соціальних і психологічних чинників фактори й компоненти дають змогу більш ретельно дослідити та проаналізувати специфіку й особливості особистісного відчуження в людей похилого віку. Для відчуженої людини характерне відчуття того, що її власна доля вийшла з-під контролю й визначається зовнішніми силами; відчуття безглуздості існування й неможливості досягти бажаного результату навіть у підсумку якої завгодно активної діяльності. Як результат, у процесі

особистісного відчуження людина власноруч виставляє обмеження своїм можливостями через невідповідність соціальним стандартам і вимогам соціуму, що, у свою чергу, негативно переживається особистістю на глибоко емоційному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр. ; под ред. В.А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
2. Мертон Р. Социальная структура и аномия / пер. с франц. Е.А. Самарской. Москва : Прогресс, 1966. С. 299–313.
3. Подорожний В.Г. Теоретичні підходи до феномену особистісного відчуження в сучасному психологічному дискурсі. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. № 2 (12) С. 132–137.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 268 с.
5. Фромм Э. Человек для себя. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 157 с.
6. Хайдеггер М. Тожество и различие / пер. с нем. А. Денежкин ; ред. О. Никифоров. Москва : Гнозис ; Логос, 1997. 64 с.
7. Freud S. Introductory lectures on psychoanalysis. WW Norton : Company, 1977. 520 p.
8. Podorozhnyi V.H. Empirical investigation of the personal alienation in the elderly. *The scientific heritage*. 2019. № 32. P. 3. P. 43–47.